

ΖΟΥΜΕ ΣΕ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΥ ΑΡΝΕΙΤΑΙ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ; ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΥΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

Μαργριπλής Δημήτρης*

Περίληψη

Οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες αποτελούν αιτία για τον επαναπροσδιορισμό εννοιών και τρόπων συμπεριφοράς που σχετίζονται με αυτές. Ο θάνατος ως κεντρική έννοια της ίδιας της ζωής αποτελεί έναν κύριο άξονα προβληματισμού για την κοινωνιολογία υπό το φως της απαντήσεως στο ερώτημα αν ζούμε σε μια κοινωνία που αρνείται την εν λόγω έννοια και ξέρει ακόμη να συμπεριφέρεται θετικά ενώπιόν της.

Το γεγονός

Ο σύγχρονος δυτικός άνθρωπος αντιλαμβάνεται και προσδιορίζει τις έννοιες τελείως διαφορετικά τουλάχιστον σε σχέση με τις παραδοσιακές κοινωνίες¹. Αυτό σημαίνει μια διαφορετική στάση ζωής και νοοτροπίας, που καθορίζεται από μια ξεχωριστή αντίληψη των πραγμάτων, αλλά και ένα διαφορετικό λόγο περί ζωής και θανάτου που έχει ο σύγχρονος άνθρωπος.

Μια σειρά από κοινωνιολογικές μελέτες εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στη διαφοροποίηση της οργάνωσης και της εμπειρίας του θανάτου μεταξύ των λεγόμενων παραδοσιακών και σύγχρονων κοινωνιών, κάνοντας σαφές το γεγονός ότι έχουν επέλθει σημαντικές αλλαγές στο πώς οι άνθρωποι, στον Δυτικό κόσμο, αντιλαμβάνονται και πλησιάζουν το θέμα του θανάτου². Σε ολόκληρη τη μεσαιωνική Ευρώπη και μέχρι πρόσφατα, ο θάνατος αποτελούσε ένα κοινωνικό φαινόμενο, ένα γεγονός το οποίο παρήγαγε ομαδικές αντιδράσεις και περιβαλλόταν από συλλογικά σύμβολα και τελετές. Από τις μοιρολογίστρες της Μάνης μέχρι την όποια νεκρική σκηνή στη μεσαιωνική Δύση³, στα πλαίσια πάντοτε των θρησκευτικών διαφοροποιήσεων, στα όρια της χριστιανικής ομολογίας, οι εικόνες και τα συναισθήματα καταγράφονται περίπου το ίδιο. Σε γενικές γραμμές ο ιδιωτικός θάνατος αποτελούσε κοινή υπόθεση για όλο το κοινωνικό σώμα, παράγοντας συλλογικές απαντήσεις και φέρνοντας την κοινότητα ενωμένη σε μια

* Διδάκτορας Κοινωνιολογίας.

1. Ο όρος παραδοσιακή κοινωνία αποτελεί μια τεχνηέντως κατάλληλη ενοποίηση διαφορετικών μεταξύ τους από πολλές απόψεις κοινωνιών, οι οποίες όμως παρουσιάζουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά που τις τοποθετούν στα πλαίσια των μη σύγχρονων κοινωνιών.
2. Για περαιτέρω βλ.: Δ.Γ. Μαργιπλής, (2001): «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του θανάτου και της ζωής», *Κοινωνική Εργασία - Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 16ο, Αθήνα, σσ. 199-209.
3. Βλ. ενδ.: P. Aries, (1981): *The Hour of Our Death*, Penguin, London, 1981, p. 559.

σειρά από λειτουργικές πράξεις, οι οποίες μετέβαλλαν το συγκεκριμένο γεγονός από προσωπικό σε ανοιχτό στη δημόσια σφαίρα αλλά ταυτόχρονα προσδιορισμένο και ελεγχόμενο από μια θρησκευτική και κοινωνική πραγματικότητα. Ο θάνατος επομένως ήταν εξίσου ή ίσως περισσότερο δυσάρεστος από ότι είναι σήμερα, αλλά περιβεβλημένος τις θρησκευτικές αρχές παρείχε ένα είδος παρηγοριάς τόσο στους βαριά ασθενείς όσο και στο περιβάλλον των πενθούντων.⁴ Η θρησκευτική ερμηνεία του κόσμου και η θεσμική της κατοχύρωση, τόσο υπό την κυριαρχία του ηγεμόνα στη Δύση όσο και υπό το καθεστώς της βυζαντινής συναλληλίας⁵, μετέβαλλε τον θάνατο ως επικοινωνιακή δραστηριότητα σε γεγονός μεγίστης σημασίας, απαιτώντας τη συμμετοχή ολόκληρης της κοινότητας στην αντιμετώπιση του χαμού ενός μέλους της.⁶ Το τέλος του ανθρώπου δεν ήταν ένα απλό βιολογικό γεγονός αλλά συνδεόταν με δοξασίες και παραδόσεις που το καθιστούσαν κεντρικό σημείο μιας διαφορετικής οπτικής της προ-νεωτερικής πραγματικότητας, όπως και αν την αντιλαμβάνονταν τα υποκείμενα, ως ιδέα ή ως αποκάλυψη. Ο θάνατος σήμαινε μάλλον ότι η κοινωνία είχε χάσει ένα κομμάτι της παρά ότι ένα υποκείμενο είχε χάσει την κοινωνία.

Στον σύγχρονο καπιταλιστικό κόσμο ο θάνατος εμφανίζει τρεις διακριτές μορφές: την μερική αποεθιμοποίηση, την νοσοκομειοποίηση και την εμπορευματοποίηση⁷. Τα παραπάνω είναι απόρροια τόσο της ιστορικής κοινωνικής εξέλιξης⁸ όσο και της διαδικασίας της εκκοσμίκευσης, που ταυτίζεται με την υποχώρηση της απόλυτης ισχύος των θρησκευτικών αντιλήψεων και την αντικατάστασή τους από νέους τρόπους πρόσληψης και κατανόησης του κόσμου.

Οι σύγχρονοι θεσμικοί παράγοντες

Όπως έχει παρατηρηθεί, από όλες τις ιδεολογικές αλλαγές αυτή ήταν η πιο βαθιά και πρωτοφανής⁹, η οποία στις μέρες μας ολοκληρώνεται υπό το πρίσμα της παγκοσμιοποίησης και της κυριαρχίας των ΗΠΑ στο διεθνές πολιτικό σύστημα, ως κύριο εκπρόσωπο της επικρατούσας ιδεολογίας¹⁰. Ως σύγχρονη μάλιστα ιδεολογία συμβάλλει στην απόσπαση του ατόμου από στενούς παραδοσιακούς δεσμούς και την ενσωμάτωσή του σε νέα διευρυμένα σύνολα και πλέγματα κοινωνικών σχέσεων.¹¹ Η νέα πραγματικότητα συμπαρασύρει όλες τις δυτικές κοινωνίες (ως σύνολο και όχι κάποιες μειονότητες), ακόμη και αυτές όπως η δική μας, που η παρουσία της ορθόδοξης εκκλησίας είναι έντονη στην καθημερινή ζωή. Άλλωστε και εδώ η νόσος της εκκοσμίκευσης έχει δυνατά θεμέλια που εντοπίζονται κυρίως :

4. P. Mellor, C. Shilling, (1993): «Modernity, Self – Identity and the Sequestration of Death», *Sociology* 17, 3, p. 415.
5. Βλ. ενδ.: Δ. Γ. Μαργιπλής, (2003): *Σχέσεις και Λειτουργία των Θεσμών. Η διαπλοκή της πολιτικής και της θρησκείας στην κοινωνία του Βυζαντίου. Μια ιστορικο-κοινωνιολογική καταγραφή*, Α. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη.
6. Μ. Ρήγου, (1993): *Ο θάνατος στη νεωτερικότητα*, Πλέθρον, Αθήνα, σ. 42.
7. Μ. Ρήγου, (1993): ό.π., σ. 56. Για τη συγγραφέα υπάρχει αποεθιμοποίηση και όχι μερική αποεθιμοποίηση. Όμως υποστηρίζουμε βασισμένοι στην παρατήρηση ότι ακόμη και σήμερα, έστω και απλοποιημένα, ισχύουν αρκετά από τα έθιμα που συνοδεύουν την έννοια του θανάτου. Όπως π.χ. η χριστιανική ταφή κ.ά.
8. Δ. Γ. Μαργιπλής, (2003): «Ο Θεραπευτικός Λόγος της Θρησκείας ενώπιον του θανάτου», *Θρησκευσιολογία*, τχ. 4ο, Αθήνα, σσ. 159 – 160.
9. E. J. Hobsbawm, (1977): *The Age of Revolution – Europe 1789 – 1848*, London, p. 267.
10. Δ. Γ. Μαργιπλής, (2001): «Η Θρησκεία υπό το φως των νέων συνθηκών», *Νέα Εστία*, τχ. 1736, Αθήνα, σ. 178.
11. Π. Λέκκας, (1992): *Η εθνικιστική ιδεολογία - πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική Κοινωνιολογία*, ΕΜΝΕ – Μνήμων, Αθήνα, σ. 61.

(α) Στη διαρκή αποεκκλησιοποίηση και αυτονόμηση της κοινωνικής ζωής στα πλαίσια της πολιτικοποίησης της θρησκείας (ως προς τις χρήσεις και τη λειτουργικότητά της), ως συντελεστή στον προσδιορισμό όχι πλέον μιας κοινότητας ομοδόξων, αλλά της πολιτισμικής και πολιτικής οντότητας του έθνους.¹²

(β) Στη μετατροπή της διοικούσας εκκλησίας σε μέσο για την εξυπηρέτηση των σκοπών και της ιδεολογίας των κρατούντων.¹³

(γ) Στις ποικίλες πολιτειακές επεμβάσεις στην εσωτερική ζωή της εκκλησίας.¹⁴

Έτσι στις μέρες μας περισσότερος λόγος γίνεται, ακόμη και από τη διοικούσα εκκλησία, π.χ. για τη συνάφεια της εκκλησίας με το έθνος παρά για την Ανάσταση και την κατάλυση του θανάτου. Απόρροια των παραπάνω είναι το σύγχρονο νεοελληνικό (ασπικό κυρίως) φαινόμενο, που οι άνθρωποι δεν ξέρουν πώς να φερθούν ενώπιον του θανάτου αφήνοντας έτσι τους πενθούντες μόνους και αβοήθητους.¹⁵ Σίγουρα είναι δύσκολο να υποστηρίξει κανείς, γενικά σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, ότι έξω από στενά εκκλησιαστικούς κύκλους οι άνθρωποι ξέρουν να συμπεριφέρονται ξεκάθαρα και καθορισμένα σε αναφορά με τις τελετές του πένθους. Αλλά το πιο σημαντικό είναι ότι η διαρκής εκκοσμίκευση της θρησκείας έχει κατά συνέπεια την απογοήτευση του ανθρώπου και την κατάρρευση της πίστης στη μεταθανάτια ζωή. Ενώ κατά το παρελθόν, ο θάνατος δεν κρυβόταν, αφού υπήρχε π.χ. η θρησκεία με την υπόσχεση της μεταθανάτιας ζωής ως μηχανισμού που εξασφάλιζε την «οντολογική ασφάλεια». Η συγκεκριμένη έννοια (ontological security) χρησιμοποιήθηκε από τον Α. Giddens¹⁶ για την ανάλυση της νεωτερικότητας, προσδιορίζοντας την ανάγκη σύνδεσης των καθημερινών δραστηριοτήτων των ατόμων με κάποιο σκοπό, νόημα και υπόσταση ως αντιδιαστολή στην έννοια του θανάτου που αποτελεί αρνητικό προσδιοριστικό της ζωής. Επομένως στις σύγχρονες κοινωνίες δημιουργείται η ανάγκη εμφάνισης νέων μηχανισμών διαμέσου των οποίων η συνειδητοποίηση του θανάτου να αναβάλλεται.¹⁷ Και αφού ο άνθρωπος έχασε το στήριγμα που του προσέφερε η θρησκεία ως αντίδοτο στον θάνατο εναπόθεσε στην επιστημονική ιατρική τις ελπίδες του.

Η επιστήμη, το νέο είδωλο, μετατρέπει την απόκρυψη του θανάτου σε μια κοινωνική διαδικασία απαραίτητη για την ύπαρξή της.¹⁸ Αυτή η κοινωνική διαδικασία ολοκληρώνεται μέσα από την πρακτική απομάκρυνση του θανάτου από το δημόσιο χώρο¹⁹ και τον εγκλεισμό του

12. Αποτέλεσμα της μετατροπής του χαρακτήρα της Ορθόδοξης εκκλησίας, ήδη από τον 19ο αιώνα, από «εθναρχούσα» σε «εθνική» εκκλησία. Για περισσότερα βλ.: Δ. Γ. Μαγριπλής, (2001): «Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας: μια κριτική επισκόπηση από το Βυζάντιο έως σήμερα», *Βυζαντινός Δόμος*, τμ. 12ος, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 96 – 97.

13. Ό.π., σσ. 97 – 98.

14. Ό.π., σ.99

15. Δ. Γ. Μαγριπλής, «Ο θεραπευτικός Λόγος της Θρησκείας ενώπιον του θανάτου», ό.π. , σ. 160.

16. Βλ. ενδ.: Α. Giddens (1990): *The Consequences of Modernity*, Polity, και του ίδιου (1991): *Modernity and Self Identity*, Polity. Επίσης μια σημαντική παρουσίαση και κριτική ανάλυση του έργου του Giddens κάνει ο P. Mellor «Death in High Modernity: the Contemporary Presence and Absence of Death» στο D. Clark (ed) (1993): *Sociology of Death*, Blackwell.

17. Γ. Αλεξιάς, (2000): *Λόγος περί ζωής και θανάτου – Η ιατρική πράξη ως μορφή κοινωνικής αλληλεδράσης στις μονάδες εντατικής θεραπείας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα σ. 242.

18. Γ. Αλεξιάς, ό.π., σ. 243.

19. D. Clark, ό.π., 1993, σ.19

στα νοσοκομεία, όπου γίνεται τεχνικό ζήτημα για τους ιατρικούς επαγγελματίες.²⁰ Έτσι από τη μια η διάβρωση των θρησκευτικών αντιλήψεων περί μεταθανάτιας ζωής και από την άλλη η αυθεντία της ιατρικής εξουσίας σε ζητήματα ζωής και θανάτου οδηγούν στην αίσθηση ότι *εφόσον δεν υπάρχει άλλη ζωή, πρέπει να κρατηθούμε πάση θυσία σε αυτή, λατρεύοντας την ιατρική*²¹, η οποία αγωνίζεται να νικήσει την αρρώστια και κατά συνέπεια τον θάνατο.²² Η επιστημονική Ιατρική γίνεται ο αποκλειστικός διαχειριστής του θανάτου στερώντας οποιοδήποτε ρόλο από τον ιερέα, την κοινότητα ή τους συγγενείς, υπό την έννοια ότι είναι περιπτοί στο σύστημα που προσδιορίζει και κατανέμει τις αιτίες θανάτου.²³ Οι τελευταίοι συμμετέχουν στις τελετουργίες που συνοδεύουν τον θάνατο, αφού παρόλες τις προσπάθειες και τις προσδοκίες της σύγχρονης επιστήμης συνεχίζουμε να πεθαίνουμε. Το καθήκον της προετοιμασίας όμως όπως και το τελικό κατευόδιο του κεκοιμημένου το αναλαμβάνουν οργανωμένες ομάδες επαγγελματιών, ειδικών για θέματα κηδείας (γραφεία τελειών). Οι νεκρώσιμες τελετουργίες έπαυσαν, ειδικά στον αστικό χώρο, να αποτελούν δημόσιο γεγονός και μετατρέπονται σε ιδιωτικό ζήτημα για την οικογένεια και τους φίλους του νεκρού. Και μάλιστα με το χαρακτηριστικό ότι κανένας δεν ξέρει πώς να φερθεί, αφού σε όλη μας τη ζωή ο θάνατος αποτελούσε ταμπού και οι συμβολικές εικόνες και οι κανόνες που προσδιόριζαν τη συγκεκριμένη συμπεριφορά μας κατά το παρελθόν έχουν πια ξεχαστεί.²⁴

Συμπεράσματα – Προτάσεις

Υπό το φως λοιπόν όλων των παραπάνω, *ζούμε σε μια αστική κοινωνία που αρνείται τον θάνατο. Σε αυτό συντείνουν και τα εξής:*

- α. Σε καμία βαθμίδα της υποχρεωτικής εκπαίδευσης δεν γίνεται λόγος περί θανάτου. Ακόμη και στα μαθήματα της θρησκευτικής αγωγής σπάνια παρέχεται χρόνος στην αισιόδοξη προοπτική που δίνει η αθανασία της ψυχής, η μετεμψύκωση και η ανάσταση των νεκρών, δηλαδή οι τρεις κύριες θρησκευτικοφιλοσοφικές απαντήσεις που δόθηκαν από τον άνθρωπο και που συμπεριλαμβάνονται στα πλαίσια της ιστορίας των θρησκειών.
- β. Ακόμη και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση η επιστημονική εξειδίκευση του *Συμβούλου Θανάτου* αποτελεί πολυτέλεια για τα ελληνικά δεδομένα, αφήνοντας ένα τεράστιο κενό στην παρηγορία και τη διαχείριση των ασθενών του τελικού σταδίου.
- γ. Τα *Κέντρα παρηγορητικής φροντίδας* στα Γενικά Νοσοκομεία ή στα μεγάλα Προνοιακά Κέντρα είναι ελάχιστα έως ανύπαρκτα, αφήνοντας τους ασθενείς και τους φιλοξενούμενους τους αβοήθητους και ανοχύρωτους λόγω έλλειψης του συμβουλευτικού λόγου των ειδικών. Η παρηγορητική θεραπεία ενσωματωμένη έστω στην Κατ' Οίκον Νοσηλεία

20. ό.π., σ.20.

21. D. Reanney, (1992): *Ο θάνατος του αιωνίου*, Κωσταράκη, σ. 165.

22. Σε αυτή την κατεύθυνση ως τοποθετήσουμε την πρακτική της Κρυονικής, όπου οργανισμοί παγώνουν τεχνητά και διατηρούνται, προκειμένου μελλοντικά να θεραπευτούν με τη χρήση του φαρμάκου της αθανασίας! Βλ. ενδ.: A. Sheskin, (1979): *Cryonics: A Sociology of Death and Bereavement*, Irvington Publishers, Inc, New York.

23. L. Prior, (1989): *The Social Organization of Death*, MacMillan, p. 30.

24. ...το καθήκον να βρεθεί η κατάλληλη λέξη ή η σωστή χειρονομία πέφτει στο υποκείμενο...: N. Elias, (1985): *The Loneliness of Dying*, Blackwell, p. 85.

(ΥΚΟΝ) – γεγονός που θα πρέπει να αντιμετωπιστεί σοβαρά με την παράλληλη πρόσληψη στη συγκεκριμένη Υπηρεσία, κοινωνικών λειτουργών, κοινωνιολόγων, ψυχολόγων – δυστυχώς στην Ελλάδα δεν αποτελεί ακόμα κομμάτι του Συστήματος Υγείας. Η υπάρχουσα νομοθεσία όπως αυτή καθορίζεται από τους νόμους 1397 της 7.10.1983, 2071/1992 και 2519/1989, δεν έχει βρει ακόμη εφαρμογή και ο ιατρός που εξασκεί αυτή τη μορφή νοσηλείας δρα ανάλογα με τις καταστάσεις που έχει να αντιμετωπίσει στην περιοχή που εργάζεται.²⁵

- δ. Τα παρεκκλήσια των νοσοκομείων ή γενικά οι χώροι λατρείας όπου υπάρχουν, συνήθως δεν εφημερεύουν! Αυτό αφήνει ένα τεράστιο κενό στην ανάγκη στήριξης στον πόνο και στο τελικό στάδιο για τους πάσχοντες που έχουν κάθε δικαίωμα ακόμη και την τελευταία στιγμή να αποζητήσουν πνευματικά παυσίπονα.
- ε. Ακόμη και στις στέγες φροντίδας ηλικιωμένων ή γενικά στα προνοιακά ιδρύματα σπάνια συναντά κανείς ειδικούς που θα παρέχουν στήριξη και ανακούφιση στις πνευματικές ανάγκες των μελλοθανάτων.²⁶
- στ. Σε τελική ανάλυση ξεχάσαμε ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες είναι απλώς άνδρες και γυναίκες συνδεδεμένοι απέναντι στο θάνατο²⁷.

Ο θάνατος επομένως στον δυτικό κόσμο ακολούθησε την τύχη του Θεού στο σημείο που μπορούμε να μιλάμε για το *θάνατο του θανάτου* υπό την έννοια της συλλογικής του αντιμετώπισης. Έτσι δεν θα πρέπει να μας προβληματίζουν εικόνες του τύπου: *δυτικός τουρίστας κάτω από τον ήλιο, απολαμβάνει την μπύρα του στο πλημμυρισμένο Πουκέτ μετά το καταστροφικό τσουνάμι τον Δεκέμβριο του 2004, ή αυτή των χαρωπών Αμερικανών φαντάρων εν μέσω πωμάτων στον πόλεμο του Ιράκ. Εκείνο που πρέπει να μας προβληματίζει ιδιαίτερα είναι ότι ζούμε σε μία εποχή που μεγαλύτερη αξία έχει ο καταναλωτισμός από τον θάνατο του διπλανού μας, που ρήσεις του τύπου *άμα πεθάνεις, προτού πεθάνεις, δεν θα πεθάνεις, όταν πεθάνεις* φαντάζουν ακατανόητες και μηνύματα όπως το *Χριστός Ανέστη* σβήνουν υπό τον κρότο πυροτεχνημάτων μιας εθιμοτυπικής κακογουστιάς. Είμαστε πλέον μια κοινωνία αφρούρητη απέναντι στο χρόνο και τη βεβαιότητα του θανάτου που υποδηλοί η φθαρτή φύση μας. Είμαστε άοπλοι απέναντι σε αυτό που ο S. Freud²⁸ τόνιζε ως κατακλείδα της διάλεξής του για το θάνατο: *εάν θέλεις να αντέξεις τη ζωή προετοιμάσου για το θάνατο*. Η απάντηση λοιπόν ως είναι η προσωπική θεολογία του καθένα μας.*

25. Για την Κατ' Οίκον Νοσηλεία (ΥΚΟΝ), βλ. ενδ.: ΝΕΑ ΥΓΕΙΑ, τευχ. 49, Αθήνα, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2005

26. Μια πειραματική προσπάθεια έγινε κατά τη διάρκεια της Προεδρίας μας στο Κέντρο Αποθεραπείας Φυσικής και Κοινωνικής Αποκατάστασης Φιλιππίνων – Μεσσηνίας σε συνεργασία με την Μητρόπολη Τριφυλίας και με απόλυτη επιτυχία. Για περισσότερα βλ. : Δ. Γ. Μαγριπλής, «Σχέσεις Εκκλησίας – Πολιτείας. Μια εφαρμογή σε μικροκοινωνιολογικό επίπεδο, *Ελευθερία* (Ημερήσια εφημερίδα της Μεσσηνίας), αρ. φύλλου 8483, 25/6/2004. Επίσης Δ. Μαγριπλής, Α. Καλοφωλιά, Π. Αγγελόπουλος, (2005): «Αποτίμηση ενός χρόνου έργου σε ένα Προνοιακό κέντρο», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, τευχ. 91ο, Ιούλιος – Αύγουστος – Σεπτέμβριος, σ. 92.

27. Βλ. χαρακτηριστικά : P. Berger, T. Luckman, (1967): *The Social Construction of Reality*, Harmondsworth, Penguin.

28. Η διάλεξη δόθηκε στη συνεδρίαση της ενώσεως «Wien» στις 16 Φεβρουαρίου του 1915 : S. Freud, «Εμείς και ο θάνατος», *Εκ των Υστερών*, τχ. 7ο, Αθήνα, Ιούνιος 2002, σ. 21.